УДК 81'373(091)

Л.Ф. Байбулатова

УРТА ГАСЫРЛАР ТӨРКИ КУЛЪЯЗМАЛАРЫНДА «ТАТАР» АТАМАСЫ
(«Тәварих-е гөзидә Носрәт-намә» әсәре буенча)

В данной статье рассматривается употребление термина «татар» в тюркоязычном сочинении XVI века «Таварих-е гузида Нусрат-наме». Это произведение посвящено правителю Бухарского ханства Мухаммеду Шейбани-хану, где помимо его жизнедеятельности дается история его предков Чингизидов, в рамках которой освещается история завоеваний, представлены родословные некоторых потомков Чингиз-хана. В сочинении даны разнообразные сведения о тюркских родо-племенных образованиях, в том числе о татарах. Этот термин употребляется в основном первой части сочинения, которая представляет собой перевод «Джами ат-таварих» Рашид ад-Дина. Однако в одном из списков «Таварих-е гузида Нусрат-наме», изданном И.Н. Березиным под названием «Шейбаниада», данный термин употребляется без привязки к сочинению Рашид ад-Дина и несет иную смысловую нагрузку.

Ключевые слова: татары, Таварих-е гузида Нусрат-наме, Рашид ад-Дин, Шейбаниада, И.Н.Березин.

This article examines the use of the term «Tatars» in the Turkic-language work «Tavarih-e guzida Nusrat-name» which was written in the 16th century. This work is dedicated to the ruler of the Bukhara Khanate, Muhammad Sheibani Khan, where in addition to his life, the history of his Genghisid ancestors is given, within which the history of conquests is highlighted, the genealogies of some descendants of Genghis Khan are presented. The essay provides a variety of information about the Turkic tribal formations including the Tatars. This term is used mainly in the first part of the work which is a translation of «Jami at-tawarih» by Rashid al-Din. However, in one of the lists of «Tavarih-e guzida Nusrat-name» published by I.N. Berezin under the title «Sheibaniad», this term is used without reference to the work of Rashid al-Din and carries a different semantic load.

Keywords: Tatars, Tavarikh-e Guzida Nusrat-name, Rashid ad-Din, Sheybaniada, I.N. Berezin.

«Тәварих-е гөзидә Носрәт-намә» – XVI гасыр башында төрки телдә язылган хезмәт. Бу әсәр Мөхәммәд Шәйбани хан кушуы буенча язылган һәм аның төп максаты әлеге ханның нәсел тарихын һәм батырлыкларын яктыртудан гыйбарәт. Урта гасырлар мөселман язма мирасында мондый алым әсәрдә яктыртылган шәхеснең тормышын, казанышларын, данлыклы бабаларын халык хәтерендә калдыру өчен еш кулланылган [Турсунов, б. 40–41].

Хәзерге вакытта бу әсәрнең автографы табылмаган, әмма берничә күчермәсе сакланган. Шуларның икесе – Лондон һәм Ленинград күчермәләре – иң тулылардан санала. Беренчесе – Британия китапханәсендә, икенчесе Россия Фәннәр Акадамиясенең Санкт-

Петербургтагы филиалында саклана. Лондон күчермәсе иң борынгылардан булып, аның күчерелү вакыты 1563 ел дип күрсәтелә. Шулай ук И.Н. Березин бастырып чыгарган «Шейбаниада» исемле хезмәтне дә телгә алырга кирәк. Бу әсәр «Тәварих-е гөзидә...»нең күчермәсе дип санала, ләкин югарыда искә алынган ике күчермәдән бик нык аерыла. И.Н. Березин сүзләренчә, күчерүчесе бу әсәрне «Шәйбанинамә» дип атаган һәм аның язылу вакыты XVI гасырның икенче чирегенә туры килә. Бу әсәр өч өлештән тора, беренче өлешендә Нух пәйгамбәрдән алып Чыңгызханның император булу вакытына кадәр булган вакыйгалар тасвирлана; икенче өлешендә күбрәк коңрат ыруы, бераз башка ырулар, Чыңгызхан нәселе, Әбелхәер хан шәҗәрәсе турында сүз бара. Ике өлеше дә Рәшидеддиннең «Җамигъ әт-тәварих» исемле хезмәтеннән тәрҗемә ителгән кисәкләрдән тора. Әмма рус галиме аңлатканча, «Шәйбанинамә»не язучы кеше Рәшидеддиннең әсәрен үзенчәлекле рәвештә кулланган. Мәсәлән, ул «Җамигъ әт-тәварих»тан үзенә кирәкле, күбрәк әкияти, тарихчылар игътибар итмәстәй мәгълүматны тәрҗемә иткән [Библиотека..., с. VIII–X]. Өченче өлешендә исә Мөхәммәд Шәйбани-ханның яулары тасвирлана һәм әсәр аның үлеме белән тәмамлана [Библиотека..., с. VII].

«Тәварих-е гөзидә...» әсәре галимнәр тарафыннан күпмедер дәрәҗәдә өйрәнелгән. Аңа багышланган төп хезмәт 1967 елда басылып чыккан һәм биредә әсәрнең факсимилесе, тәнкыйди тексты, Лондон һәм Санкт-Петербург күчермәләрендәге аерымлыклар бирелгән [Таварих-и]. Бу китапның төзүчесе А. Акрамов беренче мәртәбә әлеге әсәрнең барлык күчермәләрен барлап, алар турында мәгълүмат бирә, «Тәварих-е гөзидә...»нең тарихчылар, телчеләр өчен әһәмиятле чыганак булуын ассызыклый.

«Тәварих-е гөзидә...» әсәрен галимнәр Фирганә тарихын, күчмә үзбәкләр дәүләтен, чыңгызыйлар шәҗәрәсен һәм аларның җир биләмәләрен, шулай ук әсәрнең дини тәшкилятен өйрәнгәндә чыганак буларак кулланганнар [Азимджанова, Ахмедов, Сабитов, Мустакимов, Маликов, Байбулатова]. Ләкин бу хезмәттә өйрәнеләсе юнәлешләр шактый күп әле.

Бу мәкаләдә «Тәварих-е гөзидә...» һәм И.Н. Березин бастырган «Шейбаниада» күчермәләрендә *татар* атамасының ничек кулланылуы турында сүз барыр.

Татар атамасы «Тәварих-е гөзидә...»дә беренче мәртәбә Огуз ханга багышланган бүлектә очрый. Бу бүлек тулысынча Рәшидеддиннең «Җамигъ әт-тәварих» хезмәтеннән тәрҗемә ителгән. Биредә татарлар Огуз ханга кардәш булмаган кабиләләр (илләр) арасында искә алына һәм аларның атамасы могул булуы күрсәтелә һәм аның килеп чыгышының билгесез булуы ассызыклана: *«Тәкый мондин үзгә илләрне Могул дирляр, аларның асылы мәгълүм ирмас икәндер, әмма Могул ичинда бер кыйсесе бер мәгыйн*[1] *ат табыб турурлар, бу тәртиб бер-*

[1] Мәгыйн – аерым.

лә җәлаир, сунит, татар, туалас...» [Тәварих-е..., б. 5v]. «Тәварих-е гөзидә...» авторы Рәшидеддин мәгълүматын ни өчендер кыскартып бирә, чөнки «Җамигъ әт-тәварих»та татарларның Огуз ханның агалары – Оз хан, Күр хан һәм Гуз ханнан барлыкка килүләрен әйтә. Әмма алга таба «Тәварих-е гөзидә...» авторы, Рәшидеддингә ияреп, татарларны төрки кавем дип атый һәм аларның килеп чыгышын Нух улы Әбүлҗә белән бәйли: «*...бу төркиляр кем атлары бетелде Әбулҗә хандин турурлар*» [Тәварих-е..., б. 6r].

Әсәрдә татарлар турындагы бу мәгълүмат берничә тапкыр кабатлана, һәрвакыт татарның *могул* буларак билгеле булуын, әмма бу атаманың соңрак барлыкка килүен, ә *татар* атамасының *могулдан* борынгырак булуын әйтә. Автор фикеренчә, татарлар *могул* атамасын алганчы ук бик көчле халык саналганнар, Кытайда һәм Һиндстанда да төрки кавемнәрне татарлар дип йөрткәннәр, татарлар һәм башка төрки кавемнәрнең могул дип йөртелү сәбәбен аларның төрки тамырларыннан эзләргә кирәк: «*...вә үзгәләргә могул димәк ул җәһәтдин турурҗун аларга йакын булур ирде бу могул төрк каумедин бер кавем ирде җун гыйнайәт эзли аларның хакыда бар ирде бу төрт йүз йылда алардин күб шахҗәләр пәйда булды үзгәрдин булар купалды вә ул төрк кавемләрене тәкый могул ди башладылар мондин бурун татар иле куәтлык иде барҗаны татар дир ирделяр һәнүз Хитайда вә Һиндда татар дирляр*» [Тәварих-е..., б. 7r].

Аерым бер бүлек татарларга багышланган. Биредә дә автор Рәшидеддин хезмәтеннән файдалана, ләкин аның тексты белән үзе теләгәнчә эш итә. Күпчелек мәгълүматны тәрҗемә итеп бирсә дә, кайбер өлешләр төшеп калган. Татарлар турында түбәндәге мәгълүмат теркәлгән: бу халык борынгы заманнардан ук билгеле, алар бик күп тармакларга аерылган һәм татар кавеме барлыгы 70 мең өйдән торган; алар Кытай падишаһларына салым түләгәннәр, әмма туктаусыз сугышып торганнар; татар хатын-кызлары да тәвәккәллек күрсәтеп, ирләре белән берәттән кулларына пычак тотып көрәшкәннәр. Татарларның даны шулкадәр таралган булган ки, хәтта башка төрки кавемнәр дә үзләрен татар дип атаганнар. Шулай ук татарларның алты кавемнән торуы искә алына: *тутукулйут, әлчи-татар, чаган-татар, кумин-татар, берат-татар, беркуй-татар.* Тутукулйут арада иң зурысы саналган. Татарлар Чыңгызханга каршы торырлык бик батыр кавем итеп сурәтләнә. Хан аларның барысын да үтерергә боерса да, бер өлеше исән кала. Шуларның балалары киләчәктә зур дәрәҗәләргә ирешкәннәр. Гомумән алганда, бу хезмәттә Чыңгызхан һәм татарлар арасындагы мөнәсәбәтләргә зур урын бирелгән. Бер яктан, алар һәрвакыт сугышып торганнар, икенче яктан, хатынлыкка кызлар бирешеп аралашканнар [Тәварих-е..., б. 12r–14r]. Шулай ук бу бүлектә татарлар белән бәйле төрле вакыйгалар тасвирлана, алар барысы да Рәшидеддиннән алынган. «Тәварих-е гөзидә...» авторы тәрҗемә иткәндә кайбер урыннарны кыскартып бирә, әмма үзе теләгәнчә өстәмә мәгълүмат яки төзәтүләр кертергә җөрьәт итми.

И.Н. Березин чыгарган «Шейбаниада»да *татар* атамасы башка мәгънәгә ия. Беренче чиратта, Татар – кеше исеме. А. Акрамов сүзләренә караганда, И.Н. Березин әсәрне башка күчермәгә нигезләнеп эшләгән [Таварих-и..., с. 69], шуңа күрә биредә аерымлыклар булуы сизелә. А. Акрамов бу аерымлыкларны Мөхәммәд Шәйбани хан белән бәйле вакыйгалар уңаеннан билгеләгән, әмма аларны әсәрнең беренче өлешендә дә очратырга мөмкин. Югарыда әйтелгәнчә, «Шәйбанинамә»нең төзүчесе Рәшидеддин хезмәтендәге мифологик характердагы мәгълүматны файдаланган. И.Н. Березин басмасында Татар исемле кешенең Алиҗа хан улы булуы аңлатыла. Татарның Могул исемле игезәк туганы да булган. Алиҗа хан үзе исән вакытта үз хакимлегендәге барлык вилаятьләрне ике улы арасында бүлгән һәм алар, әтиләре үлгәч, бергә идарә итә башлаганнар [Библиотека..., с. XX].

Татар хан идарә иткән кавемгә аның исеме дә күчкән һәм аннан соң падишаһ булган ханнарның исемнәре түбәндәге тәртиптә бирелгән: Бука хан, Биләнҗә хан, Исли хан, Алтәстә хан, Үзид хан, Байду хан, Суйунуҗ хан. Татар кавеменең бетүе соңгы хан заманына туры килә, чөнки бу хан белән могул кавеме арасында низаг чыгып, сугыш башланган [Библиотека..., с. XX].

Алга таба *татар* атамасы кавем мәгънәсендә кулланыла һәм бу кавем белән бәйле төрле вакыйгалар сурәтләнә (мәсәлән, татарларның Тур бине Фәридун ягында моголлар белән сугышуы; булачак Чыңгызхан туган вакытта аның әтисе Исугайның татар кавеменә каршы чыгуы һәм алар падашаһы Тимучин Үгәне үтереп, милкен алуы) [Библиотека..., б. XXVI, XXXV].

Татар атамасы дигәндә, аның белән янәшә кулланылган төшенчәләрне да игътибарсыз калдырырга ярамый. Ике хезмәттә *татар* атамасы я *кавем*, я *ил* сүзе белән бергә кулланыла. Алар бер үк мәгънәгә ияме, әллә икесе ике төшенчәме? Мәсәлән, «Тәварих-е гөзидә...»дә болай диелгән: «*...төрк кавемләрене тәкый могул ди башладылар, мондин бурун татар иле куәтлек иде, барҗаны татар дир ирделяр*» [Тәварих-е..., б. 7г.], «*Татар кавеме кадимдин бире бу кавемнең аты мәшһүр турур, булардин күб шәгъбәләр пәйда булды*» [Тәварих-е..., б. 12г.]. «Шәйбанинамә»дә татарлар кавем буларак искә алына: «*Үзид хан татарлар кавеменә падишаһ булды*», «*татар кавеменең ахырын падишаһ вә хакиме Суйунуҗ хан турур*» [Библиотека..., б. 6].

Беренче карашка, *ил* һәм *кавем* төшенчәләре бер үк халык мәгънәсендә кулланыла. Шул ук вакытта *кавем* туганлыкны да аңлатырга мөмкин, ә *ил* сүзен хәзерге дәүләт мәгънәсен бирә дип әйтә алабыз. Әмма әлеге атамаларга хәзерге төшенчәләр аша карап булмый, шуңа күрә бу әсәрләрдәге *ил* сүзе дәүләт мәгънәсенә туры килми. *Ил* сүзенә килгәндә, Л.Будагов сүзлегендә аның Бабурда очрый торган мәгънәсе китерелә: ил күчмә кабиләне аңлата [Будагов..., б. 203]. Безнеңчә, бу әсәрләргә карата әлеге аңлатманы кулланып булмый, чөнки, мәсәлән,

«Шәйбанинамә»дә Татар белән Могул турында сүз барганда, аларның ил олысын сөеп, бергәләшеп падишаһлык итүләре әйтелә [Библиотека..., с. XX]. Димәк, *ил* төшенчәсе биредә берничә өлештән торган берләшмәне аңлата. Шулай итеп, кавем ил эчендәге халык булырга тиеш. Шул ук вакытта кавем берничә тармакка бүленергә мөмкин һәм, «Таварих-е гөзидә...»дә әйтелгәнчә, һәрбер тармакның һәм кабиләнең үз торган җире булган.

Йомгаклап әйткәндә, «Тәварих-е гөзидә Носрәт-намә» әсәре, аның барлык күчермәләре әлегәчә бай чыганак булып тора. Андагы мәгълүмат тарихчылар, телчеләр, әдәбиятчылар, дин белгечләре өчен аеруча кызыклы. Әсәрнең күчермәләрен өйрәнү, Рәшидеддин хезмәтенең тәрҗемәсен төп нөсхә белән чагыштыру барышында яңа кызыклы фактлар ачылырга мөмкин.

Әдәбият

Азимджанова С.А. К истории Ферганы второй половины XV в. Ташкент: Издательство Академии наук Узбекской ССР, 1957. 94 с.

Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. М.: Наука, 1965. 194 с.

Байбулатова Л.Ф. Отражение роли ислама в «Таварих-и гу-зида – Нусрат-наме» // Золотоордынское обозрение. 2022. Т. 10, № 3. С. 601–611. DOI: 10.22378/2313-6197.2022-10-3.601-611 EDN: BUQHYH

Библиотека восточных историков, издаваемая И. Березиным. Т. 1. Шейбаниада. Казань: типография Университета, 1849.

Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Т.1. Санкт-Петербург,1869. 829 с.

Маликов А.М., Торланбаева К.У. Некоторые особенности культурной идентичности Шейбани-хана и монументальное строительство в Самарканде в начале XVI века // Золотоордынское обозрение. 2022. Т. 10, № 2. С. 391–413. DOI: 10.22378/2313-6197.2022-10-2.391-413.

Мустакимов И.А. Сведения «Таварих-и гузида – Нусрат-наме» о владениях некоторых джучидов // Тюркологический сборник 2009–2010: Тюркские народы Евразии в древности и средневековье /редкол.: С.Г. Кляшторный (пред.), Т.И. Султанов, В.В. Трепавлов. М., 2011. С. 228–248.

Сабитов Ж.М. Таварих-и гузида-йи нусрат нама как источник по генеалогии джучидов // Золотоордынская цивилизация. 2009. № 2. С. 108–116.

Таварих-и гузида – Нусрат-наме. Исследование, критический текст, аннотированное оглавление и таблица сводных оглавлений кандидата филологических наук А.М.Акрамова. Ташкент, 1967. 128 с.

Тәварих-е гөзидә Носрәт-намә. British library. Or.3222.

Турсунов С.И. Зерцало минувших столетий. Историческая книга в культуре Средней Азии XV–XIX вв. СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2005. 304 с.

Байбулатова Лилия Фәрит кызы,
тарих фәннәре кандидаты, ТР ФА Ш. Мәрҗани исемендәге
Тарих институтының өлкән фәнни хезмәткәре